

JAROSŁAW POLAK^a
DAMIAN GRABOWSKI^{ab}

^aUniwersytet Śląski w Katowicach
Instytut Psychologii
Zakład Psychologii Pracy i Organizacji

^bSWPS Uniwersytet Humanistycznospołeczny
Wydział Zamiejscowy w Katowicach

WSTĘPNA CHARAKTERYSTYKA PSYCHOMETRYCZNA POLSKIEJ WERSJI KWESTIONARIUSZA *RELIGIOUS COMMITMENT INVENTORY-10 (RCI-10-PL)* EVERETTA WORTHINGTONA I WSPÓŁPRACOWNIKÓW

Artykuł przedstawia podstawy teoretyczne oraz właściwości psychometryczne polskiej wersji *Religious Commitment Inventory-10 (RCI-10-PL)* autorstwa E. Worthingtona i współpracowników (2003). Konfirmacyjna analiza czynnikowa wyników badań przeprowadzonych na dwóch próbach liczących razem 581 osób, pokazała zadowalające dopasowanie do danych zarówno modelu jednoczynnikowego, jak i dwuczynnikowego, z tym że ten ostatni był nieco lepiej dopasowany. Taki rezultat odpowiada wynikom uzyskanym w próbach amerykańskich. Współczynniki α Cronbacha dla poszczególnych dwóch skal wersji polskiej wynoszą od 0,82 do 0,95, co wskazuje na wysoką zgodność wewnętrzną poszczególnych dwóch skal. Współczynniki korelacji między pomiarem wyjściowym a pomiarem po pięciu tygodniach przyjmują wartości od 0,90 do 0,91, co świadczy o dużej stabilności czasowej RCI-10-PL. Pozytywne związki między poszczególnymi wymiarami RCI-10-PL a postawami religijnymi, wrażliwością etyczną oraz skupianiem się na osiągnięciu w życiu harmonii potwierdzają trafność zewnętrzną tego narzędzia.

Słowa kluczowe: religijność; polska wersja *Religious Commitment Inventory-10 (RCI-10-PL)*; duchowość.

Adres do korespondencji: DAMIAN GRABOWSKI – Instytut Psychologii, Zakład Psychologii Pracy i Organizacji, Uniwersytet Śląski, ul. Grażyńskiego 53, 40-126 Katowice; e-mail: damian.grabowski@us.edu.pl

WPROWADZENIE

W artykule przedstawiono polską psychometryczną adaptację kwestionariusza do badania zaangażowania religijnego *Religious Commitment Inventory-10* (RCI-10-PL) Worthingtona i współpracowników (2003). Skala ta jest krótkim narzędziem, które pozwala mierzyć szeroko definiowaną religijność w sposób uwzględniający przede wszystkim subiektywny wpływ przekonań religijnych na działania w codziennym życiu oraz na relacje z grupą, rozumianą jako religijna wspólnota lub społeczność współwyznawców. W zamierzeniu autorów jest to narzędzie, które może być wykorzystywane w badaniach osób również innych niż judeochrześcijańska tradycji religijnych. Treść pozycji kwestionariusza zachowuje daleko idącą neutralność względem doktryn i tradycji religijnych. Zawierają one jedynie trzy pojęcia, które mają pewne znaczenie określone przez tradycje religijne, jednak mogą one być zaakceptowane i we właściwy dla siebie sposób rozumiane przez wyznawców różnych religii, jak również osoby, które uważają się raczej za duchowe niż religijne. Pojęcia te to „religia” (wraz z formami przymiotnikowymi: „religijny”), „wiara” i „wspólnota religijna”. Ostatnią ważną cechą kwestionariusza jest praktyczny powód jego powstania. Został on stworzony do pomiaru religijności klientów i pacjentów w procesie psychoterapii ze względu na istotny wpływ przekonań religijnych i tolerancji na relacje z terapeutą oraz oczekiwania względem terapii (Worthington, 1988; Worthington, Kuru, McCollough i Sandage, 1996). Fakt ten wpływa znacząco na konstrukcję narzędzia; dotyczy ono przede wszystkim skutków, jakie religijność wywiera na funkcjonowanie w świeckich sytuacjach. Można przyjąć, że religijność będzie miała podobny wpływ na inne niż psychoterapia obszary życia człowieka (por. Polak, 2012).

Mimo że w Polsce liczba dobrej jakości kwestionariuszy do badania religijności rośnie (por. Grzymała-Moszczyńska, 2004; Jarosz, 2011), wciąż brak narzędzia, które abstrahowałoby między innymi od zdeterminowanych tradycją religijną treści przekonań i doświadczeń religijnych oraz indywidualnych lub grupowych praktyk religijnych. Wydaje się więc, że zasadna jest adaptacja skali RCI-10-PL, która przyjmuje bardzo szeroką definicję religijności. Autorzy zgadzają się, że wymiary te (przekonania, doświadczenia, praktyki) stanowią o istocie religijności i bez nich nie sposób jej zrozumieć. Jak zauważa Emmons (2000), symbole, za pomocą których subiektywnie opisywana jest religijność, zawsze są konstruowane w ramach konkretnych religijnych tradycji i w związku z tym nie istnieje religijność nie odniesiona do konkretnej tradycji w rozumieniu przyjętym przez Wulffa (1999) i powiązanych z nią treści i praktyk. Z drugiej

jednak strony jesteśmy świadkami przemian, jakie zachodzą we współczesnej religijności, które sprowadzają się do postępującej prywatyzacji i deinstytucjonalizacji religii (Streib i Hood, 2013). Coraz częstsze jest też używanie określenia siebie jako osoby duchowej, ale nie religijnej (Jarosz, 2010; Krok, 2009), mimo problemów z jasną definicją tego pojęcia (Skrzypińska, 2014). Takie osoby badane stają się bezradne w sytuacji wypełnienia kwestionariuszy, które narzucają konieczność odpowiedzi na pytania dotyczące określonych doktryn lub określonych praktyk religijnych, albo odpowiadają na te pytania negatywnie.

Podstawy teoretyczne skali

Worthington (1988) zgadza się z tezą, że religijny charakter dowolnej praktyki życiowej (w rozumieniu greckiej *praxis*) zależy od znaczenia, jakie podmiot nadaje swojemu działaniu w ramach swojego subiektywnego „konstruowania” rzeczywistości (por. Huber, 2007). Odwołuje się on do koncepcji schematów-Ja Markusa. Mająca głębokie przekonania religijne i posługująca się koncepcjami religijnymi osoba będzie zabarwiać swoją percepcję świata, ocenę i jego doświadczanie treścią religijną i wówczas znacząca część jej codziennej praktyki będzie miała charakter religijny. Dotyczy to wszystkich aspektów życia: czasu wolnego, życia rodzinnego, zaangażowania politycznego, edukacji oraz pracy. Podobnie w swej koncepcji nadawania religijnego znaczenia Pargament i Mahoney (2005) oraz Park (2005) uznają, że nadanie religijnego charakteru dowolnemu aspektowi rzeczywistości przyniesie w efekcie zmianę zachowań jednostki oraz zmieni ocenę tychże zachowań. W analogiczny sposób można rozumieć pojęcie „religijnych okularów” zaproponowane przez Hubera (2007).

Worthington odwołuje się do szerokiej definicji duchowości i religijności, ukazanej przez Hilla i współpracowników (2000). Jest ona swego rodzaju wspólnym dziełem grupy znaczących badaczy amerykańskich, która powstała jako efekt dialogu między nimi. Zawiera ona w sobie trzy kryteria pozwalające określić z perspektywy psychologii, czy dane subiektywnie przeżywane zjawisko ma charakter duchowy lub/i religijny. Są to:

A. Uczucia, myśli, doświadczenia i zachowania, które wywodzą się z poszukiwania świętości.

B. Poszukiwanie innych niż święte celów (takich jak poczucie tożsamości, przynależności, sensu i znaczenia oraz zdrowia i dobrostanu) w kontekście, który w pierwszym rzędzie ma sprzyjać i ułatwiać A (poszukiwanie świętości).

C. Środki i metody (np. rytuały, zalecane zachowania) poszukiwania świętości, które znajdują uznanie i są wspierane przez dającą się zidentyfikować grupę ludzi.

W przypadku, gdy spełnione jest tylko kryterium pierwsze (A), mowa jest o duchowości, a nie religijności. Aby można było mówić o religijności, muszą być spełnione kryteria A lub/i B oraz kryterium C (Hill i in., 2000, s. 66).

Wykorzystany w kryterium A definicji termin „świętość” jest kluczowym pojęciem dla zrozumienia istoty religii i duchowości. Zgodnie z intencją autorów definicji „świętość” odnosi się do bytów, istot uznawanych przez jednostkę za boskie lub nadnaturalne, oraz rzeczywistości lub prawdy uznawanych za ostateczne (mowa wówczas o Rzeczywistości Ostatecznej i Prawdzie Ostatecznej). Termin ten pokrywa się z zakresem znaczeniowym pojęcia „transcendencja”, tak jak definiują ją Streib i Hood (2013), i określa specyficzne obiekty lub wydarzenia będące poza powszednim, zwyczajnym kontekstem, i z tego względu zasługujące na uznanie i cześć. Świętość zawiera w sobie takie pojęcia, jak: Bóg, boskość, Ostateczna Rzeczywistość oraz inne aspekty życia, mające wyjątkowy i niepowtarzalny status dla danych jednostek lub grup (Krok, 2009). Zawarty w kryterium B termin „inne niż święte” mówi o celach, które Allport (Allport i Ross, 1967) określił jako cele religijności motywowanej zewnętrznie. Uwzględnione w kryterium C środki i metody odnoszą się do praktyk religijnych zarówno indywidualnych, jak i grupowych, które znajdują poparcie w określonej wspólnocie lub społeczności i są przez nią legitymizowane.

Zmienną opisującą skłonność osoby do wartościowania świata na podstawie wartości religijnych Worthington nazwał zaangażowaniem religijnym. Idąc tropem Koeniga (Koenig, McCullough i Larson, 2001) uznaje on, że zaangażowanie religijne (*religious commitment*) odnosi się do poziomu, w jakim dana osoba jest przywiązana (*involved*) do swojej religii, a zatem może być stopniowane. O wielkości zaangażowania religijnego danej osoby świadczy według Worthingtona poziom identyfikacji w codziennym życiu z religijnymi wartościami, przekonaniami i praktykami motywowanymi religijnie.

Uznając za niewystarczające dotychczasowe psychologiczne operacjonalizacje pojęcia zaangażowania religijnego, Worthington opiera się na sformułowanym w latach sześćdziesiątych XX wieku 5-czynnikowym modelu zaangażowania religijnego Starka i Glocka. Wyróżnili oni pięć wymiarów zaangażowania religijnego. Są to: wymiar ideologiczny (przyjmowanie za własne zespołu wierzeń danej religii), wymiar praktyk religijnych (akty kultu i pobożności – są to obrzędy i praktyki dewocyjne), wymiar doświadczeń (poczucie kontaktu ze sferą nadprzyrodzoną), wymiar intelektualny (wiedza o podstawowych dogmatach

swej wiary, jej obrzędach, świętych księgach i tradycjach) oraz wymiar konsekwencji (skutki przekonań, praktyk, doświadczeń i wiedzy religijnej w życiu codziennym) (Stark i Glock, 1970; za: Piwowarski, 1998). Mimo że zmienna mierzona kwestionariuszem RCI-10 Worthingtona ma taką samą nazwę (zaangażowanie religijne), to w treści skali jej autor uwzględnia tylko jeden z tych pięciu wymiarów (tego zaangażowania), a mianowicie wymiar konsekwencyjny, pomija zaś wymiar wiedzy, doświadczenia, przekonań i praktyk religijnych. Przykładowe stwierdzenie skali brzmi: „Przekonania religijne wpływają na wszystko, co robię w moim życiu”. Ponadto za ważny aspekt konsekwencji religijności Worthington uznaje aktywności związane z refleksją i zdobywaniem wiedzy na temat swojej wiary i religijności („Poświęcam czas na próby lepszego zrozumienia mojej wiary”) oraz działania powiązane ze wspólnotą religijną („Lubię brać udział w działaniach mojej religijnej wspólnoty”). Zatem pojęcie zaangażowania religijnego ma inne znaczenie i zakres niż w koncepcji Starka i Glocka. Wynika to z celów, dla jakich przygotowana została skala RCI-10, a było nim określenie praktycznych konsekwencji zaangażowania religijnego w psychoterapii i poradnictwie oraz dążenie do utworzenia skali ekumenicznej i ponadwyznaniowej.

Ujęcie takie stwarza jednak problemy definicyjne, ponieważ – jak piszą Stark i Glock – „nie ma jednak całkowitej jasności co do zakresu, w jakim uczynki są częścią składową zaangażowania religijnego, a w jakim tylko z niego wynikają” (Stark i Glock, 1970; za: Piwowarski, 1996, s. 158). Zatem konsekwencje religijności nie są wymiarem samej religijności, a argument ten był często podnoszony przez krytyków. Choć można go uznać za zasadny, to w ujęciu teologii chrześcijańskiej oraz wszystkich innych tradycji religijnych wymiar ten pozostaje szczególnie ważny („po owocach poznacie ich”), a konsekwencje religijności są ważnym probierzem jakości i autentyczności samej religijności. Chodzi w nich raczej o relację człowieka do innych ludzi i świata niż relacji człowieka do Boga, transcendencji, świata nadprzyrodzonego (Billiet, 2002).

Należy jednak pamiętać, że konsekwencyjnego wymiaru nie można badać i zrozumieć w oderwaniu od pozostałych wymiarów religijności. Postawy i zachowania w obszarach świeckich mogą być uznane za konsekwencje religijności, o ile u ich podstaw leży przekonanie, że są one wynikiem religijnych przekonań, nakazów i zakazów. Skala RCI-10 spełnia ten warunek, ponieważ w stwierdzeniach, które się na nią składają, zawsze istnieje odniesienie do wiary, religii i wspólnoty, choć pozostawiają one osobom badanym duży zakres swobody w interpretacji tych pojęć. Z drugiej strony człowiek, który w swoim życiu nie będzie postępował zgodnie z zasadami swej wiary, ale będzie spełniał warunki podane w niektórych lub wszystkich pozostałych wymiarach, nadal będzie

zasługiwał na miano człowieka religijnego. Tym niemniej brak spełniania kryteriów wymiaru konsekwencyjnego jest niezmiennie wielce interesującym zagadnieniem wartym studiowania (por. Wulff, 1999). Należy zauważyć, że w kwestionariuszu *Dimensions of Religious Commitment* Starka i Glocka wymiar konsekwencyjny opisywany jest przez stwierdzenia dotyczące akceptacji dla religijnych kryteriów wyboru działania w małżeństwie, obyczajach, biznesie i polityce, zawiera jednak również stwierdzenie o zastosowaniu przekonań religijnych (usankcjonowanych przez Boga kryteriach) w wyborach codziennego życia (Billiet, 2002). Warto zauważyć, że w jednym z najbardziej znanych narzędzi do badania centralności religijności – C-15 S. Hubera, w adaptacji Zarzyckiej (2011), które nawiązuje między innymi do koncepcji Starka i Glocka – wymiar konsekwencyjny, jako dyskusyjny, został pominięty.

W jaki sposób religijność kształtuje zachowania ludzi w praktyce codziennego życia? Dzieje się to poprzez ocenę podejmowanych decyzji i działań na przestrzeni życia z perspektywy przyjętych wartości religijnych. Worthington (1988) przyjmuje pogląd zaczerpnięty z koncepcji systemu wartości Milтона Rokeacha, że osoba, która wartościuje świat i swoje postępowanie poprzez religijne schematy (normy), integruje swoją religię mocniej ze swoim życiem. Wartości pełnią funkcje regulujące i modyfikujące aktywności jednostki w odniesieniu do świata rzeczy, idei i ludzi poprzez tworzenie napięć motywujących, organizowanie i strukturyzowanie doświadczenia. Wartości tworzą system o charakterze hierarchicznym, który Rokeach (1967) definiuje jako trwałą organizację przekonań o preferowanych sposobach postępowania lub ostatecznych stanach egzystencji wzdłuż kontinuum względnej ważności (Brzozowski, 1989). Zatem zaangażowanie religijne oznaczałoby wysoką pozycję wartości religijnych w systemie wartości i ich duży wpływ na praktykę życia codziennego. Trzeba wspomnieć, że problematyką powiązania zaangażowania religijnego z funkcjonowaniem człowieka z perspektywy kształtowania się osobowości zajmował się na gruncie polskim Golan (1992).

POLSKA ADAPTACJA METODY

Wersja oryginalna

RCI-10 jest 10-pozycyjną wersją oryginalnej 20-itemowej skali kwestionariusza *Religious Values Scale* (RVS) służącej do badania zaangażowania religijnego. Sam kwestionariusz RVS został stworzony jako narzędzie do badania zna-

czenia religijnych wartości w poradnictwie i opublikowany w *Journal of Counseling Psychology* w 1988 r. (por. Worthington i in., 1996). Jednak z całego kwestionariusza jedynie skala do badania zaangażowania religijnego, będąca centralnym pojęciem teorii Worthingtona, okazała się mieć wystarczająco dobre właściwości psychometryczne. Skala ta liczyła 20 itemów i w trakcie prac nad nią została najpierw zredukowana do 17 itemów i jednego czynnika (McCullough, Worthington, Maxie i Rachal, 1997), a następnie do 10-itemów, przy zachowaniu struktury 2-czynnikowej. Właśnie tę wersję skali przetłumaczono.

Worthington konstruując skalę przyjął, że osoby silnie zaangażowane religijnie w sytuacjach społecznych będą zachowywały się zupełnie inaczej niż osoby przeciętnie lub słabo zaangażowane religijnie. Twierdzenie to odnosiło się do terapii, ale można przyjąć, że będzie miało ono zastosowania również w innych obszarach życia. Potwierdzają to doniesienia z badań w krajach o zróżnicowanej kulturze. Znaczna liczba prac dotyczy zwłaszcza relacji pomiędzy religijnością i zdrowiem psychicznym, religią i zdrowiem fizycznym oraz religią i innymi zmiennymi wchodzącymi w zakres ogólnie pojętej jakości życia. Skala RCI używana jest głównie w obszarze badań nad skutecznością poradnictwa i terapii w kontekście przekonań i wartości religijnych klienta/pacjenta oraz systemu wartości religijnych doradcy/terapeuty, a także oczekiwań religijnych klientów i pacjentów względem terapii i terapeuty (np. Wade, Meyer, Goldman i Post, 2008). Ponadto skala używana była w badaniach dotyczących skłonności do uzależnień (np. Sauer-Zavala, Burris i Carlson, 2014), uprzedzeń społecznych (Harris, Cook i Kashubeck-West, 2008), skłonności samobójczych (Foo, Alwi, Ismail, Ibrahim i Osman, 2014), wzorców konsumpcji (Cleveland, Laroche i Hallab, 2013), a także w obszarze psychologii różnic płciowych (McCullough, Carter, DeWall i Corrales, 2012). Doniesienia ukazują zarówno pozytywne, jak i negatywne konsekwencje religijności dla praktyki codziennego życia.

Metoda zgodnie z intencją jej autorów może być traktowana jako narzędzie jednowymiarowe lub składające się z dwóch wymiarów, którym odpowiadają skala religijności intrapersonalnej i interpersonalnej. W pewnym stopniu obie skale odpowiadają dwóm wymiarom religijności Allporta (Allport i Ross, 1967) (religijność motywowana wewnątrznie – *intrinsic religiosity*, religijność motywowana zewnątrznie – *extrinsic religiosity*). Wbrew dominującej recepcji obu wymiarów jako przeciwstawnych, gdzie „religijność wewnętrzna” wartościowana jest pozytywnie, a „zewnętrzna” negatywnie, Worthington i współpracownicy nie wartościują proponowanych wymiarów zaangażowania religijnego. Są one składnikami tego samego zjawiska, jakim jest zaangażowanie religijne. W badaniach amerykańskich średnia dla całej skali wynosi 23,6 ($SD = 18,8$).

Intrapersonalne zaangażowanie religijne ($M = 9,0$; $SD = 4,5$), czyli czynnik 1 (wartość własna = 6,20), składa się z sześciu itemów, które wyjaśniają 62% wariacji wspólnej narzędzia. Ten rodzaj zaangażowania autorzy określają jako poznawczy, przy czym zgodnie z koncepcją Worthingtona oznacza to, że osoba zaangażowana religijnie spostrzega i wartościuje swoje codzienne działania w kategoriach swojej wiary (wartościowanie religijne). Ponadto skala ta zawiera takie komponenty zaangażowania, jak zdobywanie nowych informacji, refleksja i pogłębianie rozumienia treści swojej wiary oraz działania wspólnotowe i na rzecz wspólnoty. Konstrukcja tej skali znajduje zatem uzasadnienie w przyjętej definicji religijności i w teorii wartości Milтона Rokeacha, a w konsekwencji oddaje ten aspekt religijności, który wydaje się decydować o wpływie religijności na praktykę codziennego życia (Pargament i Mahoney, 2005).

Interpersonalne zaangażowanie religijne ($M = 14,7$; $SD = 7,1$), czyli czynnik 2 (wartość własna = 1,01), składa się z czterech itemów, które wyjaśniają 10,1% całkowitej wariacji narzędzia. Zaangażowanie to ma charakter społeczny, a itemy dotyczą postaw względem religijnej wspólnoty, do której przynależna czuje się osoba badana. Wspólnota (*community*) jest tutaj szeroko rozumiana, jako grupa osób, z którymi osoba badana ma poczucie łączności, w wyniku dzielenia wspólnych postaw, zainteresowań i celów. W tym sensie nie musi to być parafia, zbór czy gmina wyznaniowa o charakterze instytucji, ale również grupa nieformalna pozostająca ze sobą w kontakcie jedynie zdalnym lub spotykająca się okazjonalnie.

W badaniach Worthingtona (Worthington i in., 2003) prowadzonych w grupach chrześcijan skale te korelowały z deklarowaną częstotliwością uczestniczenia w religijnych praktykach (uczestnictwo w nabożeństwach w kościele) na poziomie 0,70 dla całej skali RCI, na poziomie 0,60 dla Intrapersonalnego Zaangażowania Religijnego i 0,73 dla Interpersonalnego Zaangażowania Religijnego. Czynnik Intrapersonalnego Zaangażowania Religijnego również mocniej korelował z Intensywnością Duchowego Życia niż czynnik Interpersonalnego Zaangażowania Religijnego. Obie skale są wysoko skorelowane z samooceną zaangażowania religijnego, ale skala Intrapersonalna wykazuje wyższą korelację niż skala Interpersonalna.

Polska wersja metody

Przyjmując założenie o uniwersalności kulturowej definicji zaangażowania religijnego opisanej przez Worthingtona i współpracowników (2003), zdecydowano się na wybór metody translacji, uwzględniając postulaty Brzezińskiego

(2006) i Zawadzkiego (2004) o konieczności zachowania kontekstów równoważności testów i kontekstu adaptacji kulturowej. Tłumaczenie skali zostało przeprowadzone kilkietapowo. W pierwszym etapie dwóch psychologów biegłych posługujących się językiem angielskim, filolog angielski oraz student dwóch kierunków: psychologii i filologii angielskiej dokonali przetłumaczenia pozycji kwestionariusza z języka angielskiego na język polski. Otrzymane propozycje tłumaczenia poszczególnych stwierdzeń były w większości zbieżne i podobnie brzmiące. Następnie wybrano spośród czterech tłumaczeń najlepiej brzmiące w języku polskim i najbardziej jednoznaczne pozycje polskie. Kolejnym krokiem było przeprowadzenie tłumaczenia zwrotnego w celu zweryfikowania poprawności pierwotnego tłumaczenia na język polski oryginalnej skali. Zabieg ten potwierdził zgodność tłumaczeń, co umożliwiło wykorzystanie kwestionariusza do dalszych badań. Pozycja 1 kwestionariusza: „Często czytam książki i czasopisma o mojej wierze” budziła zastrzeżenia, ze względu na to, że wersja oryginalnej w rozumieniu tłumaczy obejmowała ona tylko drukowane źródła. Przyjęto, że intencją pytania było określenie, czy osoby badane pozyskują nowe informacje o swojej wierze, niezależnie od źródła. Zachodziła obawa, że osoby badane będą rozumiały ją dosłownie i nie będą uwzględniać np. internetowych portali społecznościowych, serwisów, takich jak *You Tube*, czy programów telewizyjnych. Stąd ostateczna postać stwierdzenia ma brzmienie: „Często czytam teksty lub oglądam programy związane z moją wiarą”. Instrukcja pozostała niezmodyfikowana i brzmiała: „Przeczytaj każde z poniższych stwierdzeń. Zaznacz na podanej skali stopień, w jakim dane stwierdzenie cię opisuje”.

W kwestionariuszu posłużono się identyczną jak w oryginale, 5-stopniową skalą Likerta. Zmodyfikowano jednak opisy skali. Mają one następującą postać: 1 – „stwierdzenie jest całkowicie nietrafne”, 2 – „stwierdzenie jest raczej nietrafne”, 3 – „stwierdzenie jest równie trafne jak nietrafne”, 4 – „stwierdzenie jest raczej trafne”, 5 – „stwierdzenie jest całkowicie trafne”.

Trafność czynnikowa

W celu przeprowadzenia analizy trafności czynnikowej zbadano 581 osób, w tym 82 studentów Uniwersytetu Śląskiego i Politechniki Śląskiej studiów dziennych, wieczorowych i zaocznych różnych kierunków (licencjackich, inżynierskich, magisterskich), 499 pracowników różnych branży (np. bankowość, górnictwo, służba cywilna), w tym dużą grupę nauczycieli (156 osób). W grupie studentów zbadano 45 kobiet (55%) i 37 mężczyzn (45%), w grupie pracowników – 200 kobiet (58%) i 143 mężczyzn (42%). W grupie nauczycieli domino-

wały kobiety (136 osób, czyli 87%). Przeciętny wiek osób badanych wynosił: w grupie studentów – 22,26 roku ($SD = 1,51$; przedział od 20 do 30 lat), w grupie pracowników – 33,96 roku ($SD = 11,05$; 18-62 lata), w grupie nauczycieli – 34,41 roku ($SD = 7,97$; 24-56 lat). W ramach całej próby 322 osoby (56%) legitymowały się wykształceniem wyższym, 239 (41%) – wykształceniem średnim, zaś 20 osób (3%) – wykształceniem zawodowym. Badania prowadzone były na terenie Górnego Śląska w 2013 r. osobiście przez autorów artykułu, podczas prowadzonych zajęć dydaktycznych oraz szkoleń. Ze względu na to, że kwestionariusz RCI jest jednolity dla wszystkich osób badanych (ten sam zestaw dziesięciu pozycji), zdecydowano połączyć dane opisanych wyżej prób. Dane zebrane za pomocą programu Statistica 10.0 podzielono losowo na dwie próby: A ($N = 273$) i B ($N = 308$). W grupie pracowników, z wyjątkiem nauczycieli, osoby badane miały możliwość określenia się jako wierzące albo niewierzące oraz jako wierzące praktykujące lub wierzące niepraktykujące, zgodnie ze swoim subiektywnym odczuciem (tak jak rozumiała te popularne w socjologii kategorie osoba badana; przy opcji „niepraktykujący” podano informację, że oznacza to „wcale nie uczestniczę lub rzadko uczestniczę w nabożeństwach” – taki sposób pomiaru nie sprawił badanym problemu w określaniu siebie). Udział w badaniu był dobrowolny i anonimowy.

Pierwszym krokiem było przeprowadzenie confirmacyjnych analiz czynnikowych, aby określić, czy weryfikowany model ma poparcie w danych empirycznych (Konarski, 2009). Oszacowanie dopasowania oparto na wskaźnikach średniokwadratowego błędu aproksymacji lub pierwiastka kwadratu tego błędu (RMSEA), porównawczego indeksu zgodności lub indeksu względnego dopasowania (CFI), wystandaryzowanego pierwiastka średniego kwadratu reszt (SRMR) oraz znormowanego indeksu dopasowania (NFI) (Konarski, 2009; Schermelleh-Engel, Moosbrugger i Müller, 2003). Wartości tych miar są podawane w postaci przedziałów, które wskazują na stopień dopasowania, czy też jego dobroć (*goodness of fit*). Miary RMSEA i SRMR powinny być mniejsze od wartości 0,08, zaś CFI i NFI powinny przekraczać wartość 0,9. Przedział dobrego dopasowania to: CFI > 0,97, dla NFI > 0,95, zaś dopasowania zadowalającego – CFI > 0,95 (lub 0,9), NFI > 0,9. Wartość χ^2/df , czyli stosunek χ^2 do stopni swobody, powinien mieścić się w przedziale od 2 do 3 (dopasowanie zadowalające) lub od 0 do 2 (dopasowanie dobre) (Schermelleh-Engel i in., 2003, s. 52).

W pierwszej analizie posłużono się danymi próby A. Zweryfikowano dopasowanie do danych dwóch modeli: jednoczynnikowego oraz 2-czynnikowego (zob. Worthington i in., 2003). Testowano modele, wykorzystując macierz kowa-

riancji 10 pozycji. W przypadku modelu 2-czynnikowego zmienne latentne były skorelowane. Wyniki tej analizy przedstawia Tabela 1.

Tabela 1

Wyniki konfirmacyjnej analizy czynnikowej: porównanie dopasowania alternatywnych modeli czynnikowych RCI-10. Próba A (N = 273)

Model	$\chi^2(df)$	χ^2/df	RMSEA	CFI	NFI	SRMR	$\Delta\chi^2$
1	226,58* (35)	6,47	0,14	0,96	0,96	0,042	–
2	190,34* (34)	5,59	0,13	0,97	0,96	0,041	36,26*
3	178,10* (34)	5,24	0,12	0,97	0,97	0,039	48,48*

Uwaga. $\Delta\chi^2$ – model jednoczynnikowy – model w danym wierszu; 1 – model jednoczynnikowy, 2 – model 2-czynnikowy 1 (zob. Worthington i in., 2003), 3 – model 2-czynnikowy 2 (pozycja szóstą przesunięta); * $p < 0,001$.

Jak wynika z Tabeli 1, zarówno model jednoczynnikowy, jak i model 2-czynnikowy (oznaczone jako 1 i 2) są dopasowane podobnie, jednakże różnica χ^2 ($\Delta\chi^2$) jest statystycznie istotna i należy stwierdzić, że model 2-czynnikowy charakteryzuje się nieco lepszym dopasowaniem niż jednoczynnikowy. W pracach nad oryginalnym narzędziem udało się uzyskać większe różnice między tymi rozwiązaniami (zob. Worthington i in., 2003). Mimo to, zważając na wartość $\Delta\chi^2$, można przyjąć, że RCI może składać się z dwóch skal. Względnie najlepsze dopasowanie uzyskał model 2-czynnikowy, w którym pozycję szóstą (w kwestionariuszu jest to pozycja 1) („Często czytam teksty lub oglądam programy związane z moją wiarą”) przesunięto do składnika religijność interpersonalna (2-czynnikowy 2).

Dalsze analizy wykonano zatem, przyjmując zarówno model jedno-, jak i 2-czynnikowy. W drugiej fazie badań przeprowadzono analizę dopasowania tych modeli (w przypadku modeli 2-czynnikowych zweryfikowano model ze skorelowanymi zmiennymi latentnymi) do danych uzyskanych w badaniu próby B. Ocena dopasowania opierała się na tych samych wskaźnikach, co w przypadku próby A. Uzyskano następujące wskaźniki dopasowania:

(1) dla modelu 1-czynnikowego: $\chi^2(df) = 202,15$ (35); $\chi^2/df = 6,31$; RMSEA = 0,13; CFI = 0,98; SRMR = 0,031; NFI = 0,97;

(2) dla modelu 2-czynnikowego 1: $\chi^2(df) = 137,14$ (34); $\chi^2/df = 4,03$; RMSEA = 0,099; CFI = 0,98; SRMR = 0,029; NFI = 0,98;

(3) dla modelu 2-czynnikowego 2: $\chi^2(df) = 132,72$ (34); $\chi^2/df = 3,90$; RMSEA = 0,097; CFI = 0,98; SRMR = 0,025; NFI = 0,98.

Miary te w polskich próbach wskazują zatem na zadowalający stopień dopasowania. Co prawda wartość RMSEA jest wyższa od wartości dopuszczalnej, czyli 0,08, i nie mieści się w przedziale akceptowalnego lub zadowalającego dopasowania (podobnie $\chi^2/df > 3$), to jednak pozostałe wskaźniki wskazują na zadowalający przedział dopasowania. W próbie tej uzyskano podobne dopasowanie modelu 2-czynnikowego, jak w próbach amerykańskich ($\chi^2(df) = 111,90$ (34); CFI = 0,97; NFI = 96). Tabela 2 ukazuje ładunki czynnikowe całkowicie standaryzowane ($\lambda - X$, *Completely Standardized Solution*). Wszystkie współczynniki okazały się statystycznie bardzo istotne na poziomie $p < 0,001$. Warto zauważyć, że dopasowanie modeli 2-czynnikowych jest bardzo podobne, a ładunek czynnikowy pozycji 6 – wręcz taki sam.

Tabela 2

Model konfirmacyjnej analizy czynnikowej. Ładunki czynnikowe (rozwiązanie całkowicie standaryzowane $\lambda - X$) poszczególnych dziesięciu pozycji – dane dla próby B

Lp. ¹	Treść pozycji (numer pozycji w kwestionariuszu)	LX	LX (A)	LX (B)	LX (A)	LX (B)
		M1	M2I	M2II	M2I	M2II
1	Moje przekonania religijne leżą u podstaw mojego podejścia do całego mojego życia (5)	0,81	0,82	–	0,83	–
2	Poświęcam czas na próby lepszego zrozumienia lub pogłębienia mojej wiary (3)	0,89	0,90	–	0,90	–
3	Jest dla mnie ważne, by poświęcać część mojego czasu na osobiste religijne myślenie i refleksję (8)	0,92	0,92	–	0,92	–
4	Przekonania religijne wpływają na wszystko, co robię w moim życiu (7)	0,88	0,89	–	0,89	–
5	Religia jest dla mnie szczególnie ważna, ponieważ odpowiada na liczne pytania dotyczące sensu mojego życia (4)	0,89	0,89	–	0,89	–
6	Często czytam teksty lub oglądam programy związane z moją wiarą (1)	0,78	0,77	–	–	0,79
7	Lubię spędzać czas, działając w mojej wspólnotcie religijnej (9)	0,82	–	0,85	–	0,85
8	Lubię spędzać czas z osobami takiego samego wyznania jak moje (6)	0,62	–	0,63	–	0,63
9	Staram się wiedzieć jak najwięcej o mojej religijnej wspólnotcie i mieć wpływ na to, co w niej się dzieje (10)	0,88	–	0,94	–	0,93
10	Ofiarowuję pieniądze w mojej religijnej wspólnotcie (2)	0,79	–	0,80	–	0,80

Uwaga. LX – ładunki czynnikowe całkowicie standaryzowane $\lambda - X$: dla A – czynnika pierwszego (religijność intrapersonalna); dla B – czynnika drugiego (religijność interpersonalna); M1 – model 1-czynnikowy; M2I – religijność intrapersonalna – model 2-czynnikowy 1 (zob. Worthington i in., 2003); M2II – religijność interpersonalna – model dwuczynnikowy 1 (zob. Worthington i in., 2003); M2I – religijność intrapersonalna – model 2-czynnikowy 2 (bez pozycji 6); M2II – religijność interpersonalna – model 2-czynnikowy 2 (z pozycją 6).

¹ Porządek pozycji taki jak w pracy Worthingtona i współpracowników (2003).

Ostatecznie podjęto więc decyzję o przyjęciu rozwiązania takiego, jak oryginalne, czyli modelu 2-czynnikowego, z pozycją 6 przypisaną do czynnika religijność intrapersonalna. Ułatwi to ewentualne porównania między próbami polskimi a amerykańskimi.

Rzetelność

Oszacowanie rzetelności skali RCI-10-PL oparto na wyliczeniu współczynników α Cronbacha, czyli wskaźników spójności wewnętrznej, oraz korelacji między wynikami dwóch pomiarów otrzymanych przez zastosowanie metody test-retest w odstępie pięciu tygodni. Aby zweryfikować stabilność wewnętrzną, wyliczono współczynniki α Cronbacha, które przedstawia Tabela 3. W celu oszacowania stabilności czasowej zbadano 101 osób w wieku od 19 do 60 lat ($M = 37,49$; $SD = 12,73$), w tym 61 (60%) kobiet i 40 mężczyzn; 43 osoby (43%) legitymowały się wykształceniem średnim, zaś 41 (41%) – wykształceniem wyższym. Wykształcenie zawodowe miało 8 osób, zaś licencjat – 9. Osoby te były przedstawicielami różnych zawodów oraz zatrudnione w różnych organizacjach Górnego Śląska i Opolszczyzny.

Tabela 3
Wskaźniki rzetelności (α Cronbacha) dwóch skal RCI dla prób A, B i C

Próba	Religijność intrapersonalna R-intra	Religijność interpersonalna R-inter
A	$\alpha = 0,93$	$\alpha = 0,85$
B	$\alpha = 0,95$	$\alpha = 0,88$
C	$\alpha = 0,92$	$\alpha = 0,82$

Uwaga. C – próba, w której zmierzono stabilność czasową RCI.

Współczynniki α Cronbacha wyliczone w badanych próbach świadczą o wysokim poziomie rzetelności skal kwestionariusza RCI. Relatywnie niższa rzetelność charakteryzuje skalę religijność interpersonalna. Cała skala RCI otrzymała następujące wartości: $\alpha = 0,95$ (próba A), $\alpha = 0,96$ (próba B) oraz $\alpha = 0,96$ (próba C, w której mierzono stabilność czasową).

Współczynniki korelacji pomiaru wyjściowego z pomiarem po pięciu tygodniach wyniosły dla całej skali $r = 0,93$ oraz dla poszczególnych podskal: religijność intrapersonalna (R-intra) $r = 0,91$ i religijność interpersonalna (R-inter) $r = 0,90$. Nie odnotowano istotnych różnic między średnimi kolejnych pomiarów (test-retest). Średnie wyniki dla obu pomiarów wyniosły: dla całej skali – 28,09

(test) i 27,67 (retest) ($t = 1,07$; $p > 0,28$, test t dla prób zależnych), dla R-intra – 17,61 oraz 17,44 ($t = 0,63$; $p > 0,53$); dla R-inter – 10,48 i 10,24 ($t = 1,27$; $p > 0,21$). Wskazuje to na wysoką stabilność czasową skali RCI.

Interkorelacje

Wyróżnione skale R-intra oraz R-inter silnie ze sobą korelują; w próbie A korelacja wyniosła 0,85, zaś w próbie B – 0,87. W ramach analiz confirmacyjnych korelacja między zmiennymi latentnymi odpowiadającymi R-intra i R-inter była równa 0,93, co wskazuje na bliskość znaczeniową tych dwóch konstruktów. W Tabeli 4 pokazano interkorelacje uzyskane w badaniu stabilności czasowej, uporządkowane według wzoru Campbella i Fiskego jako „macierz wielu cech – wielu metod” (Brzozowski i Drwal, 1995; Drwal, 1987, 1989), czyli macierz dwu cech R-intra, R-inter oraz dwóch metod (test-retest).

Tabela 4

Analiza trafności zbieżnej i różnicowej RCI na podstawie analizy interkorelacji skal RCI w ramach pomiaru pierwszego (test) i drugiego (retest) oraz między tymi pomiarami

	<i>M</i>	<i>SD</i>	1	2	3
(1) Pomiar 1. R-intra	17,61	6,84			
(2) Pomiar 1. R-inter	10,48	4,33	0,74		
(3) Pomiar 2. R-intra	17,44	6,96	<u>0,91</u>	<u>0,74</u>	
(4) Pomiar 2. R-inter	10,24	4,20	<u>0,69</u>	<u>0,90</u>	0,75

Uwaga. Pomiar 1 (pierwszy) – 1 i 2; pomiar 2 (drugi) – 3 i 4.

Zgodnie z tym wzorem korelacje mają spełniać cztery warunki. Po pierwsze, współczynniki trafności zbieżnej (w Tabeli 4 podkreślone linią ciągłą) powinny być wysokie. Wszystkie są równe lub wyższe od 0,9. Drugi warunek zakłada, by współczynniki te były wyższe niż współczynniki mieszczące się w polu „różnych cech – różnych metod”, podkreślone linią przerywaną. Warunek ten jest spełniony dla wszystkich skal, dla przykładu wynik skali R-intra z pierwszego pomiaru koreluje z wynikiem skali R-intra z drugiego pomiaru wyżej niż z pozostałymi skalami. Trzeci warunek wymaga, aby współczynniki trafności zbieżnej były wyższe od współczynników znajdujących się w polach „różnych cech – jednej metody” (w Tabeli 4 niepodkreślone). Czwarty warunek wymaga, by we wszystkich polach wystąpiły podobne korelacje. Jak wynika z Tabeli 4, i ten warunek także został spełniony. Świadczy to o trafności RCI.

Trafność zewnętrzna

Aby odpowiedzieć na pytanie dotyczące tej trafności, przeprowadzono analizy wyników grupy 343 osób, która była częścią opisanej wyżej próby 499 pracowników (nauczyciele nie wypełniali przedstawianych niżej narzędzi). Osoby w tej próbie wypełniły Kwestionariusz Samoopisu (KS), opracowany przez Heszten-Niejodek i Gruszczyńską (2004). Narzędzie to bada duchowość, a dokładniej trzy jej składniki, właściwie kierunki transcendencji: postawy religijne, wrażliwość etyczną i harmonię, czyli kierunek wyznaczany przez Boga, kierunek wyznaczany przez innych ludzi oraz kierunek determinowany przez wszechświat.

1. Postawy religijne (PR) odnoszą się do emocji, myśli, czyli przeżyć religijnych, ich znaczenia w codziennym życiu i ich wpływu na wybory moralne i postępowanie, wyrażany stosunek do Boga („wiara w Boga pozwala mi przetrwać trudne chwile w życiu”). W badaniu skala ta uzyskała następujący wskaźnik stabilności wewnętrznej: $\alpha = 0,91$.

2. Wrażliwość etyczna (WE) oznacza, że w systemie poznawczym osoby wysokie miejsce zajmują wartości moralne (etyczne). Osoba o takim systemie dba, aby postępować zgodnie z tymi wartościami i jest skłonna do refleksji etycznej, $\alpha = 0,83$ („zastanawiam się nad takimi problemami, jak eutanazja, kara śmierci itp.”).

3. Harmonia (H) oznacza skłonność osoby do poszukiwania harmonii ze światem, ładu wewnętrznego, spójności różnych form własnej aktywności: $\alpha = 0,78$ („mam poczucie, że jestem częścią tego świata”).

Tabela 5

Wartości współczynników korelacji między religijnością RCI a wymiarami duchowości w kwestionariuszu Samoopisu (N = 343)

	M	SD	PR	WE	H	R-intra	R-inter	RCI
PR	18,12	7,02						
WE	25,94	4,83	0,54***					
H	23,15	4,91	0,55***	0,53***				
R-intra	16,04	6,76	0,89***	0,50***	0,48***			
R-inter	9,94	4,25	0,77***	0,43***	0,42***	0,84***		
RCI	25,98	10,56	0,88***	0,49***	0,47***	0,98***	0,94***	

Uwaga. *** $p < 0,001$.

Oczekiwano, że zarówno religijność intrapersonalna, jak i interpersonalna będą związane z postawami religijnymi (PR) oraz wrażliwością etyczną i harmonią. Przewidywano, iż najsilniejsze korelacje wystąpią między religijnością a postawami religijnymi, słabsze między religijnością a wrażliwością etyczną (WE) oraz harmonią (H). Jak wynika z Tabeli 4, RCI-10-PL wykazuje znaczne korelacje ze skalami Kwestionariusza Samoopisu (KS). Najsilniejsze korelacje, tak jak przewidywano, dotyczą postaw religijnych (PR) oraz religijności intrapersonalnej (R-intra) i interpersonalnej (R-inter). Zresztą współczynnik korelacji między PR a R-intra jest nieco wyższy od współczynnika korelacji PR z R-inter. Pozostałe współczynniki są niższe i oznaczają, że około 23%, 25% (R-intra) lub około 18% (R-inter) zmienności jednej zmiennej można uzasadnić zależnością od drugiej zmiennej (Noworol, 1981).

Korelacje pokazane w Tabeli 5 świadczą o wysokiej trafności zbieżnej skali RCI-10, gdyż koreluje ona znacznie z inną metodą badającą podobne zjawisko. Wysokie korelacje między postawami religijnymi a religijnością wewnętrzną oraz zewnętrzną sugerują, że zmienne te są tożsame. Przeprowadzona konfirmacyjna analiza czynnikowa (CFA) pokazała, że konstrukty religijność intrapersonalna oraz postawy religijne są bardzo podobne (w Tabeli 6, model 3). Mimo to relatywnie najlepsze dopasowanie uzyskał model 5-czynnikowy (choć daleko mu do dopasowania zadowalającego, tylko dwa parametry CFI i NFI uzyskały taki przedział), w którym skorelowane zmienne latentne odpowiadały liczbie skal RCI oraz KS (oddzielono R-intra i PR). Uprawnia to do postawienia tezy, że konstrukty te, choć bardzo podobne, są zjawiskami mającymi własną specyfikę.

Tabela 6

Weryfikacja dopasowania alternatywnych modeli do puli pozycji kwestionariusza RCI oraz KS

Model	χ^2	df	χ^2/df	RMSEA	CFI	NFI	SRMR	$\Delta\chi^2$
1.1-czynnikowy	3566,10*	405	8,81	0,15	0,93	0,92	0,10	–
2.2-czynnikowy	3358,21*	404	8,31	0,15	0,93	0,92	0,096	207,89*
3.4-czynnikowy	1736,08*	399	4,35	0,099	0,96	0,94	0,096	1622,13*
4.5-czynnikowy	1600,46*	395	4,05	0,095	0,96	0,95	0,094	135,62*

Uwaga. * $p < 0,01$; $\Delta\chi^2 = \chi^2$ danego wiersza – χ^2 wiersza poniżej. M1 – jeden czynnik „duchowość”: pozycje RCI i pozycje KS; M2 – dwa czynniki: (1) religijność (RCI) oraz (2) duchowość (KS); M3 – cztery czynniki: (1) religijność interpersonalna (R-inter), (2) wrażliwość etyczna (WE), (3) harmonia (H), (4) religijność intrapersonalna (R-intra i PR); M4 – pięć czynników: (1) religijność interpersonalna (R-inter), (2) wrażliwość etyczna (WE), (3) harmonia (H), (4) religijność intrapersonalna (R-intra), (5) postawy religijne (PR).

Warto jednak zaznaczyć, że różnice dopasowania modelu 3 i 4 (zob. Tabela 6) nie są duże, co świadczy o tym, że skala PR może być traktowana jako rozszerzenie treści skali R-intra. Wyniki analizy confirmacyjnej świadczą jednoznacznie o trafności zbieżnej RCI (korelacja z PR) oraz różnicowej (niższe korelacje z WE i H) (zob. Konarski, 2009).

Osobom badanym z tej próby postawiono także zadanie: „Wyobraź sobie, że twój rozwój zawodowy zależy tylko od Ciebie. W jakim stopniu Twoim celem zawodowym byłoby wówczas: pomagać innym ludziom osiągać cele, wspierając ich materialnie i duchowo”. Badani mieli do dyspozycji 5-stopniową skalę zgody, gdzie 1 oznaczało „wcale”, 2 – „mało”, 3 – „średnio”, 4 – „znacznie” i 5 – „bardzo”. Oczekiwano, że osoby wykazujące większe zaangażowanie religijne w większym stopniu będą zgadzały się z takim celem. Analiza korelacji Pearsona wykazała, że oba wymiary RI są słabo i pozytywnie związane z tym celem pracy. Dla wymiaru R-intra $r = 0,13$; $p < 0,05$; dla wymiaru R-inter $r = 0,12$; $p < 0,05$ oraz dla RCI $r = 0,13$; $p < 0,05$. Pamiętając o tym, że powyższe pytanie dotyczyło celu zawodowego (nie każda osoba zaangażowana religijnie będzie stawiała taki cel zawodowy), można te słabe korelacje uznać za potwierdzenie trafności kwestionariusza RCI.

Badani mieli też ustosunkować się do stwierdzenia: „Religijność nie powinna mieć wpływu na sposób wykonywania pracy”, mając do dyspozycji 5-stopniową skalę zgody, gdzie 1 oznacza „całkowicie się nie zgadzam”, a 5 – „całkowicie się zgadzam”. Przewidywano, że osoby religijne nie zgodzą się z tym stwierdzeniem. Analiza korelacji Pearsona wykazała, że rzeczywiście oba wymiary RI są umiarkowanie i negatywnie związane ze stopniem akceptacji tego stwierdzenia. Dla wymiaru R-intra $r = -0,36$; $p < 0,001$; dla wymiaru R-inter $r = -0,33$; $p < 0,001$ oraz dla RCI $r = -0,36$; $p < 0,05$.

W oszacowaniu trafności zewnętrznej RCI wzięto również pod uwagę różnice między średnimi wynikami poszczególnych grup osób niewierzących, niepraktykujących i praktykujących. Grupa 342 pracowników odpowiedziała na pytanie dotyczące stosunku do religii, opisując siebie za pomocą wyżej wymienionych kategorii. Oczekiwano, że grupa wierzących i praktykujących będzie charakteryzowała się wyższym natężeniem religijności niż grupy pozostałe. Analiza wariancji ANOVA wykazała, że w ramach każdej skali istnieją istotne różnice statystyczne między wyróżnionymi grupami (zob. Tabela 7).

Tabela 7

Średnie skal RCI u religijnie praktykujących, niepraktykujących oraz niewierzących. Wyniki jednowymiarowej analizy wariancji oraz testów post-hoc: rozsądnej istotnej różnicy Tukeya dla nierównych prób (HSD) (N = 342)

Skale: wartości F i η^1		Niepraktykujący	Niewierzący	Praktykujący
N		122	58	162
RCI: $F = 11,85^*$	M	24,11 ^A	22,19 ^A	28,73 ^B
$\eta^1 = 0,065$	SD	10,76	10,07	9,90
R-intra: $F = 10,86^*$	M	14,95 ^A	13,64 ^A	17,72 ^B
$\eta^1 = 0,06$	SD	6,85	6,66	6,29
R-inter: $F = 10,97^*$	M	9,16 ^A	8,55 ^A	11,02 ^B
$\eta^1 = 0,06$	SD	4,37	3,80	4,05

Uwaga. ¹ W tabeli podano wartości η kwadrat cząstkowego; $\eta^{2*} p < 0,001$. Różnice istotne statystycznie pokazano, opisując średnie indeksami literowymi A i B; te same litery w poszczególnych wierszach umieszczone obok średnich oznaczają brak istotnej różnicy między tymi średnimi, zaś inne – różnicę statystycznie istotną na poziomie $p < 0,01$.

Przeprowadzone testy *post-hoc* rozsądnej istotnej różnicy RIR Tukeya pokazały istotność tych różnic między grupą osób praktykujących a grupami niewierzących i niepraktykujących. Jednocześnie testy nie ukazały różnic między grupą niepraktykujących a grupą niewierzących. Zaobserwowane różnice między średnimi poszczególnych grup są w dużym stopniu zgodne z oczekiwaniami. Osoby praktykujące i wierzące charakteryzują się wyższym zaangażowaniem religijnym niż osoby niepraktykujące oraz niewierzące. Potwierdza to trafność przedstawianego kwestionariusza. Z drugiej strony wyniki uzyskane w opisanych wyżej trzech grupach mają dodatkową wartość. Uwagę zwracają mianowicie wysokie wyniki średnie dla wszystkich skal w grupie określającej się jako osoby niewierzące. Naszym zdaniem oznacza to, że kwestionariusz pozwala osobom badanym na określenie poziomu swojej religijności, tak jak definiują ją Hill i współpracownicy (2000), która spełnia warunek A i jako poszukiwanie świętości może ona zasługiwać raczej na miano duchowości, ale nie religijności. Dyskusja nad tym zagadnieniem wykracza poza ramy niniejszego artykułu, wydaje się jednak, że warto ją kontynuować (por. Streib, 2007).

WNIOSKI

Rezultaty przedstawionych wyżej badań pokazują, że skala RCI jest wartościowym narzędziem do badania stopnia zaangażowania religijnego w rozumieniu wymiaru konsekwencyjnego i może być swobodnie stosowana obok takich narzędzi, jak Kwestionariusz Samoopisu w opracowaniu Heszen-Niejodek i Gruszczyńskiej (2004) oraz Skala C-15 Stefana Hubera, zaadaptowana przez Zarzycką (2011). Wydaje się również, że daleko idąca neutralność doktrynalna narzędzia nie zaburza pomiaru i należy ją uznać za jego cenną zaletę. Zwiększa ona prawdopodobnie uniwersalność metody, która być może pozwala badać formy wiary religijnej nie mieszczące się ramach tradycji judeochrześcijańskiej lub osoby określające się jako duchowe, lecz nie religijne. To przypuszczenie należałoby jednak potwierdzić. Tę własność narzędzia, nazwaną tu neutralnością doktrynalną, należy jednak traktować z pewną dozą krytycyzmu. W trakcie badań może się zdarzyć, że osoba badana będzie na przykład przez słowo „wiara” rozumiała coś zupełnie innego niż badacz. Pod znakiem zapytania staje wówczas trafność pomiaru.

Przeprowadzona confirmacyjna analiza czynnikowa pokazała, że skala RCI może być, tak jak w oryginale, stosowana zarówno jako jeden wymiar, jak i dwa wymiary, czyli religijność interpersonalna i intrapersonalna. Wymiary te, tak jak w wersji oryginalnej, znacznie ze sobą korelują. Skale odpowiadające tym wymiarom wykazują wysoką rzetelność, charakteryzując się wysoką spójnością wewnętrzną i stabilnością czasową, mierzoną drugim pomiarem wykonanym po pięciu tygodniach. Analiza interkorelacji pokazała też, że RCI cechuje się zadowalającą trafnością wewnętrzną. Wyniki te przypominają rezultaty uzyskane w próbach amerykańskich (Worthington i in., 2003).

Wyniki skali RCI korelują z wynikami Kwestionariusza Samoopisu, czyli postawami religijnymi, wrażliwością etyczną oraz skłonnością do poszukiwania harmonii ze światem. Skala do mierzenia postaw religijnych może być wręcz traktowana jako rozszerzenie skali do badania religijności interpersonalnej. Ukazuje to również silne powiązanie wymiaru konsekwencyjnego religijności z przekonaniami religijnymi. U osoby zaangażowanej religijnie przeżycia religijne oraz wartości moralne zajmują istotne miejsce w systemie poznawczym i, w opinii badanych, wpływają na decyzje w ich życiu. Osoby te są na przykład gotowe do podejmowania takich zawodów, które wiążą się z pomaganiem innym. Osoby, które przedstawiają się jako niewierzące, a także te, które prezentują siebie jako niepraktykujące, w badaniach za pomocą RCI uzyskują niższe wyniki. Takie wyniki świadczą o satysfakcjonującej trafności teoretycznej RCI.

Przedstawione tu wyniki badań stanowią oczywiście wstępną charakterystykę psychometryczną skali RCI. W dalszej kolejności metoda ta powinna zostać zestawiona z wynikami skali C-15 oraz skalami badającymi osobowość i postawy moralne. Należałoby poszerzyć również próbę badawczą o osoby z innych regionów Polski, gdyż populacja Górnego Śląska i Opolszczyzny może charakteryzować się specyficznym kształtem uwzględnianych w kwestionariuszu RCI zmiennych.

LITERATURA CYTOWANA

- Allport, G. W. i Ross, J. M. (1967). Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5(4), 432-443.
- Billiet, J. (2002). *Chapter 9: Proposal for questions on religious identity*. London: University Centre for Comparative Social Surveys.
- Brzeziński, J. (2006). *Metodologia badań psychologicznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Brzozowski, P. (1989). Skala Wartości (SW): polska adaptacja Value Survey M. Rokeacha. Warszawa: Polskie Towarzystwo Psychologiczne.
- Brzozowski, P. i Drwal, R. Ł. (1995). *Kwestionariusz Osobowości Eysencka. Polska adaptacja EPQ-R. Podręcznik*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Carter, E. C., McCullough, M. E., Kim-Spoon, J., Corrales, C. i Blake, A. (2012). Religious people discount the future less. *Evolution and Human Behavior*, 33(3), 224-231.
- Cleveland, M., Laroche, M. i Hallab, R. (2013). Globalization, culture, religion, and values: Comparing consumption patterns of Lebanese Muslims and Christians. *Recent Advances in Globalization, Culture and Marketing Strategy*, 66(8), 958-967.
- Drwal, R. Ł. (1987). Trafność zbieżna i różnicowa czterech inwentarzy agresji. W: R. Ł. Drwal (red.), *Techniki kwestionariuszowe w diagnostyce psychologicznej* (s. 211-237). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Drwal, R. Ł. (1989). Badanie trafności zbieżnej i różnicowej. W: J. Brzeziński, T. Marek i C. Noworol (red.), *Psychologia matematyczna*. T. III: *Metodologiczne problemy psychometrii* (s. 39-51). Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Emmons, R. (2000). Is spirituality an intelligence? Motivation, cognition, and the psychology of ultimate concern. *International Journal for the Psychology of Religion*, 10(1), 3-26.
- Foo, X. Y., Alwi, M. N. M., Ismail, S. I. F., Ibrahim, N. i Osman, Z. J. (2014). Religious commitment, attitudes toward suicide, and suicidal behaviors among college students of different ethnic and religious groups in Malaysia. *Journal of Religion and Health*, 53(3), 731-746.
- Golan, Z. (1992). *Osobowość a zaangażowanie religijne*. Warszawa: Wydawnictwo ATK.
- Grzymała-Moszczyńska, H. (2004). *Religia a kultura. Wybrane zagadnienia z kulturowej psychologii religii*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Harris, J. I., Cook, S. W. i Kashubeck-West, S. (2008). Religious attitudes, internalized homophobia, and identity in gay and lesbian adults. *Journal of Gay and Lesbian Mental Health*, 12(3), 205-225.

- Heszen-Niejodek, I. i Gruszczyńska, E. (2004). Wymiar duchowy człowieka, jego znaczenie w psychologii zdrowia i jego pomiar. *Przegląd Psychologiczny*, 47(1), 15-31.
- Hill, P. C., Pargament, K. I., Hood, R. W., McCullough, M. E., Swyers, J. P., Larson, D. B. i Zinnbauer, B. J. (2000). Conceptualizing religion and spirituality: Points of commonality, points of departure. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 30(1), 51-77.
- Huber, S. (2007). Are religious beliefs relevant in daily life? W: H. Streib (red.), *Religion inside and outside traditional institutions* (s. 209-230). Leiden–Boston: Brill.
- Jarosz, M. (2010). Pojęcie duchowości w psychologii. *Studia z Psychologii w KUL*, 16, 9-22.
- Jarosz, M. (red.) (2011). *Psychologiczny pomiar religijności*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Koenig, H. G., McCullough, M. E. i Larson, D. B. (2001). *Handbook of religion and health*. New York: Oxford University Press.
- Konarski, R. (2009). *Modele równań strukturalnych. Teoria i praktyka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Krok, D. (2009). *Religijność a jakość życia w perspektywie mediatorów psychospołecznych*. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UO.
- McCullough, M. E., Carter, E. C., DeWall, C. N. i Corrales, C. M. (2012). Religious cognition down-regulates sexually selected, characteristically male behaviors in men, but not in women. *Evolution and Human Behavior*, 33(5), 562-568.
- McCullough, M. E., Worthington, E. L., Jr., Maxie, J. i Rachal, K. C. (1997). Gender in the context of supportive and challenging religious counseling interventions. *Journal of Counseling Psychology*, 44, 80-88.
- Noworol, C. (1981). Nowa geometryczna interpretacja współczynnika korelacji liniowej. *Przegląd Psychologiczny*, 24(1), 153-165.
- Pargament, K. i Mahoney, A. (2005). Sacred matters: Sanctification as a vital topic for the psychology of religion. *International Journal for the Psychology of Religion*, 15(3), 179-198.
- Park, C. L. (2005). Religion as a meaning-making framework in coping with life stress. *Journal of Social Issues*, 61(4), 707-729.
- Piwowski, W. (1998). *Socjologia religii. Antologia tekstów*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Polak, J. (2012). Możliwości uwzględniania religijności i duchowości w praktyce zarządzania w opinii menedżerów. *Czasopismo Psychologiczne*, 18(2), 287-295.
- Rokeach, M. (1967). *Value survey*. Sunnyvale, CA: Halgren Tests.
- Sauer-Zavala, S., Burris, J. i Carlson, C. (2014). Understanding the relationship between religiousness, spirituality, and underage drinking: The role of positive alcohol expectancies. *Journal of Religion i Health*, 53(1), 68-78.
- Schermelleh-Engel, K., Moosbrugger, H. i Müller, H. (2003). Evaluating the fit of structural equation models: Tests of significance and descriptive goodness-of-fit measures. *Methods of Psychological Research Online*, 8(2), 23-74.
- Skrzypińska, K. (2014). The Threefold Nature of Spirituality (TNS) in a psychological cognitive framework. *Archive for the Psychology of Religion*, 36(3), 277-302.
- Stark, R. i Glock, C. Y. (1970). *American piety. The nature of religious commitment*. Berkeley–Los Angeles–Londyn: University of California Press.
- Streib, H. (red.) (2007). *Religion inside and outside traditional institutions*. Leiden– Boston: Brill.
- Streib, H. i Hood R. W., Jr. (2013). Modeling the religious field: Religion, spirituality, mysticism, and related world views. *Implicit Religion*, 16(2), 137-155.
- Wade, N. G., Meyer, J. E., Goldman, D. B. i Post, B. C. (2008). Predicting forgiveness for an interpersonal offense before and after treatment: The role of religious commitment, religious affiliation, and Trait Forgivingness. *Journal of Psychology i Christianity*, 27(4), 358-367.

- Worthington, E. L., Jr. (1988). Understanding the values of religious clients: A model and its application to counseling. *Journal of Counseling Psychology*, 35(2), 166-174.
- Worthington, E. L., Jr., Kurusu, T. A., McCollough, M. E. i Sandage, S. J. (1996). Empirical research on religion and psychotherapeutic processes and outcomes: A 10-year review and research prospectus. *Psychological Bulletin*, 119(3), 448-487.
- Worthington, E. L., Jr, Wade, N. G., Hight, T. L., Ripley, J. S., McCullough, M. E., Berry, J. W., Schmitt, M. M., Berry, J. T., Bursley, K. H. i O'Connor, L. (2003). The Religious Commitment Inventory-10: Development, refinement, and validation of a brief scale for research and counseling. *Journal of Counseling Psychology*, 50(1), 84-96.
- Wulff, D. (1999). *Psychologia religii. Klasyczna i współczesna*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Zarzycka, B. (2011). Polska adaptacja skali Centralności Religijności S. Hubera. W: M. Jarosz (red.), *Psychologiczny pomiar religijności* (s. 231-262). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Zawadzki, B. (2004). Diagnoza temperamentu w ujęciu międzykulturowym: paradoks kulturowej adaptacji kwestionariuszy temperamentu. W: G. E. Kwiatkowska (red.), *Wybrane zagadnienia psychologii współczesnej* (s. 27-44). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.